

COMENIUS I EL MÓN HISPANOAMERICÀ

Josef Polisensky

PISSARRA
67

Comenius i el seu món

A l'any 1592, és a dir, a l'any del naixement de Comenius, l'editor Wechel publicà un full gràfic que representava el mapa d'Europa en forma de personatge femení. El seu cap fou adornat per la corona i representava la Península Ibèrica, en el seu pit s'hi trobava una medalla que representava Bohèmia i Praga com a centre d'Europa. En el mateix centre del continent, a Moràvia -regió natal de Comenius- s'hi trobaven dos models de civilització en què es dividia l'Europa del segle XVI. La monarquia espanyola representava l'organització política i de poder de la civilització mediterrània, el nucli de la qual la formaven Espanya i Itàlia, o sigui, països que durant el període precedent havien estat els portadors de la civilització europea, en els quals, però, l'eventual evolució cap al capitalisme quedà paralitzada. L'altre model de civilització era el marítim, o atlàntic, el nucli del qual el formava una part considerable d'Europa occidental i septentrional, i on l'evolució cap al capitalisme quedava lliure. Aquest segon model estava mancat d'una organització política unificada.

L'Europa central on els Habsburg bohemí-austríacs regnaven com a reis de Bohèmia, Hongria i arxiducs d'Àustria, estava situada, doncs, a la cruïlla d'ambdós models, tal com succeïa freqüentment en la història d'aquesta part d'Europa.

Moràvia a l'època del naixement de Comenius formava part dels països de la Corona de Bohèmia i en ella estava molt marcada la contradicció d'ambdós models de civilització. Amos de la ciutat de Uhersky Brod, on Comenius havia passat la major part de la seva infància, pertanyien a importants estirps de la noblesa que s'alineaven en les files de l'oposició estamental. Uns dels cavallers de Kunovice acompanyava l'arxiduc Maties als Països Baixos del Sud en el seu esforç aventurer per fer d'intermediari entre els espanyols i les Províncies Unides del Nord. De la mateixa ciutat procedia la família Príza, un membre de la qual viatjava a les Províncies del Nord en condició d'agent de l'oposició estamental de Bohèmia. També a Moràvia hi va haver, per una part, l'oposició estamental que apuntava al protestantisme combatiu, a vegades anomenat neerlandès, i, per altra, el partit espanyol, -el partit de la Cort que simpatitzava amb els Habsburg.

La joventut de Joan Amos i Espanya

La joventut de Joan Amos, més tard anomenat Comenius, fou marcat per la guerra civil (una lluita fratricida de l'època dels Habsburg) entre l'Emperador Rodolf II i el seu germà, l'Arxiduc Maties. En els anys 1604-5, Joan Amos va perdre els dos pares i la major part dels bens heretats. A l'any 1609 el trobem a l'escola de la Unió de Germans a Prerov, propera al calvinisme. En aquest any succeïren dos esdeveniments importants: en Europa central, particularment els estaments d'Hongria, Bohèmia i Silèsia, conseguiren l'anomenat Decret de Rodolf, i en l'Europa occidental es va concertar un armistici de 12 anys entre Espanya i les Províncies Unides. L'acadèmia de Prerov estava situada a 25 quilòmetres de distància de la ciutat d'Olomouc on hi havia la seu del bisbe i també de l'anomenat Collegium Nordicum on els jesuïtes espanyols preparaven els missioners per a la reconquesta d'Europa nord-oriental a favor de la reforma catòlica. En aquell temps, el càrrec de bisbe-cardenal l'ocupava Francisco de Diezrhstein, originari de Madrid, educat en la cultura hispano-italiana i que considerava el rei d'Espanya com al seu rei i tenia en la seva biblioteca fins i tot el

Don Quijote de Cervantes. Al partit espanyol a Bohèmia i

Moràvia pertanyien diverses estirps de la noblesa emparentades amb les famílies dels Hurtado de Mendoza, Manrique de Lara i Cardona. Al capdavant del partit espanyol hi estava generalment l'ambaixador espanyol a Praga. L'ambaixador Borja a l'any 1581 manà imprimir a Praga, a l'impremta de Jirik Nigryn, els primers dos llibres en castellà les *Empresas Morales* i un tractat polític, que amb el títol de *Historia de la Guerras de España y la Rebelión de Flandes*, redactà Pedro Cornejo. A l'època en què l'ambaixador i els membres del partit espanyol preparaven el programa sobre com atreure el país a la religió catòlica, Pedro Cornejo comparava el significat de

Bohèmia amb el dels Flandes, tot proposant que es derrotés les Províncies Unides mitjançant un bloqueig marítim. Segons el seu parer, els països txecs tenien tanta importància com els Països Baixos per mantenir el poder dels Habsburg en el món. Cornejo va dedicar la seva obra a l'Emperadriu Maria, filla de Carles V i esposa de Maximilià. Després de tornar de Madrid, dirigia el saló espanyol a Praga María Manrique de Lara, casada amb Vratislau de Pernestán. La seva filla Polyxena es va casar primer amb el governador Guillem de Rosenberg i després amb el canceller Zdenek Vijtech de Lobkowicz. Pernestán i Rosenberg eren representants de la política de tolerància; ambdós moriren als voltants de l'any 1592. El canceller Lobkowicz manifestava una menor tolerància, tenint

com a programa polític la liquidació de la vigència del Decret de Rodof que corroborava la importància de l'oposició estamental.

Entre els anys 1609 i 1617, quan Joan Amos vivia i estudiava a Prerov, la tensió i la lluita per el poder eren permanents. Els ambaixadors d'Espanya, mitjançant subsidis, anaven acostant a la qüestió espanyola principalment els nobles ambiciosos, sovint educats per la Unió de Germans, com eren Carles de Liechtenstein o Albert de Wallenstein. Fou personatge destacat entre els ambaixadors Guillem de San Clemente, català, admirador de Giordano Bruno i, al mateix temps del propi Ramon Llull. El seu successor fou Baltasar de Zúguiga, oncle del futur primer ministre de Felip IV, el comte-duc d'Olivares i, més tard, el comte d'Oñate després que

Josef Polisensky. Inauguració del Simposi Internacional "History and Utopia in Comenius"
Universitat de les Illes Balears. Octubre 1992.

Zúguiga comencés a dirigir la política espanyola a Madrid. En el mateix any 1617, ell mateix va fer d'intermediari en el tractat entre els Habsburg espanyols i els centreeuropeus, que li va obrir el camí al tron a Ferran II.

Joan Amos fou enviat des de Prerov a prosseguir els seus estudis no a Ginebra, la "Roma dels calvinistes", tal com succeïa en el cas dels seus mestres, sinó a l'anomenada Acadèmia de Nassau, a Herborn que tenia estretes relacions amb escoles calvinistes semblants en els Països Baixos. Joan Amos va visitar els Països Baixos a l'any 1613, partint d'allà amb la comitiva nupcial de Frederic del Palatinado i la seva esposa Isabel Stuart cap a Heidelberg. Va tornar a la seva pàtria com un "enfadat home jove" àmpliament instruït, amb el gran projecte de redactar una obra enciclopèdica que reunís tots els coneixements útils de la humanitat. A l'any 1619, a l'època de l'anomenada guerra de bohèmia, Joan Amos va donar la benvinguda a Moràvia a Frederic del Palatinado com a rei electe de Bohèmia. A diferència dels membres de Praga del partit "neerlandès" o "palatí", al front del qual es trobava Alberto Juan Smiricky, Joan Amos fou monàrquic convençut i partidari de la dinastia del Palatinado. Cap al final de la seva vida es va inclinar cap a la convicció republicana, durant la seva estada a Amsterdam. De manera que la manifestació més contundent de la influència calvinista dels Països Baixos fou l'anomenada confederació txeco-morava de l'any 1619 i la defensa simptomàtica del dret dels súbdits a la insurrecció contra el tirà que a 1620

va editar el rector de l'Acadèmia de Praga, Juan Jessenius. Joan Amos era adversari de l'*Imperium adsolutum* i partidari d'una constitució mixta que dividia el poder entre el sobirà i els estaments. No obstant això, aquest programa fou derrotat el 8 de novembre de 1620, a la batalla de la Muntanya Blanca. A partir de l'any 1620, quan morí la seva família i quan fou conquistada la ciutat de Fulnek pels soldats napolitans, la joventut local va cremar la seva biblioteca i Joan Amos va haver de viure amagat, escrivint dos toms de la seva obra *Truchlivy (Trist, Desconsolat)* i la seva obra principal *Laberint del món i paradís del cor*. El *Laberint* recorda amb la seva descripció del destí el Pelegrí del món, *El Criticón*, del seu coetani espanyol, el jesuïta Baltasar Gracián. El Pelegrí de Comenius, tal com solia signar-se Joan Amos en aquest temps, cerca el camí que des dels laberints mundans condueix a l'interior, mentre que els pelegrins de Gracián tornen al món de la raó. És probable que Comenius no hagi conegut mai l'obra de Gracián, però coneixia l'obra pedagògica de Juan Luís Vives, concordant amb ell en una sèrie d'aspectes. En opinió de Comenius, Espanya prosseguia la fila de les monarquies mundanes, era hereva de la Roma antiga però també porta al Nou Món. Des de la seva joventut, Comenius s'anava interessant per Amèrica, coneixia els escrits sobre el Nou Món publicats a la impremta de Wechel i mostrava interès pel destí dels nadius. En els seus diàlegs del Desconsolat amb Déu, Comenius, primer partidari txec del gran protector dels indis Bartolomé de la Casas, com-

parava les vicissituds dels derrotats bohemis amb les dels oprimits indis. Coneixia també altres treballs sobre el Nou Món dispersos per les biblioteques de la noblesa i la burgesia, però sobretot a la biblioteca del seu patró, Carles de Zerotín senior. En aquell temps a Bohèmia i Moràvia hi havia galeries de pintura i art espanyols (particularment la galeria dels Pernestán-Lobkowicz) i biblioteques senceres (p.ex. la de María Manrique de Lara o la del protector de Rodolf II, de Sebastià Freytág de Cepirohy, la de l'abat del monestir Louka, prop de la ciutat de Znojmo, o dels Dietrichstein a Mikulov).

El destí nacional: Comenius i Wallenstein

A l'any 1625 fou concertat un conveni d'aliança entre Anglaterra, Frederic del Palatinado, Cristià IV, rei de Dinamarca i Noruega i les Províncies Unides que des de l'any 1621 tornaren a trobar-se en un conflicte obert amb Espanya. L'any següent, Comenius fou enviat a La Haya, via Berlín, a la Cort de l'exiliat rei Frederic per tal que mitjançant les revelacions, o sigui, profecies, l'animàs a lluitar contra els Habsburg. En aquesta ocasió, a Amsterdam va aconseguir un impressor per al seu Mapa de Moràvia. Poc temps després del seu retorn a Moràvia, la part oriental de la regió fou ocupada per les hosts de Mansfeld i dels danesos enviats a Europa central per la coalició de La Haya. La situació era delicada per als Habsburg ja que les tropes espanyoles, que a partir de l'any 1618 es trobaven a Europa central, foren traslladades a 1624 a Flandes

per prendre part en la guerra amb els Països Baixos. Als Ha-

bsburg els va salvar de la situació crítica el renegat de la Unió, Albert de Wallenstein que, a l'hivern de 1626-27, va formar per a ells un potent exèrcit. Aquest no tan sols va desallotjar els danesos del País, sinó que també va fer possible que l'Emperador editàs l'anomenada Ordre de País Renovada que limitava les llibertats estamentals i proclamava Bohèmia i Moràvia països catòlics. Per això, a principis de l'any 1628, Comenius va haver d'abandonar el país, juntament amb milers d'exiliats, dirigint-se cap a Lissa (Polònia). La política espanyola, amb el primer ministre Olivares al seu cap, apostava aleshores per Wallenstein, que havia vençut els danesos i s'havia apoderat de l'Alemanya del Nord, i li demanaren que en condició d'"almirall del Mar Atlàntic" formàs en el Bàltic i el Mar del Nord una armada per bloquejar l'arribada de blat des de Polònia a les Províncies Unides i, d'aquesta manera, realitzàs el pla ideat antany per Cornejo. Això no obstant, Espanya no va enviar al nou duc de Meklenburg ni una sola nau des d'Ostende o Dunquerque per poder apoderar-se de la Dinamarca peninsular, de les seves illes i dels Sundes. Els espanyols no recolzaren Wallenstein, ni en la qüestió de la seva posició a la Cort en els anys 1628-29, ni obstaculitzant la seva degradació com a generalíssim. Així i tot, els Habsburg ben aviat se n'adonaren que no podrien seguir sense el suport de Wallenstein, que durant el seu generalat

rebia regularment un subsidi des d'Espanya per mantenir el seu exèrcit. No obstant, aquest, igual que Ferran II, es negava a entrar obertament en el conflicte hispano-neerlandès. Per això, Wallenstein mai va enviar les seves tropes contra els holandesos, en contra de l'opinió de joves membres radicals de la branca espanyola i bohèmio-austríaca dels Habsburg. Aquest fet va contribuir tant a la caiguda com a la mort de Wallenstein, en el febrer de 1634. Amb l'assassinat de Wallenstein i amb la mort del seu amic Jan Oldrich Eggenberg (del qual es va conservar una valuosa biblioteca de llibres espanyols en el castell de Cesky Krumlov) va desaparèixer el vell partit espanyol, els representants del qual tan sols s'havien proposat de fer reviure l'ordre del període anterior a l'any 1609, i res més.

L'any 1634, el de la mort de Wallenstein, però abans també de la mort de Frederic del Palatinado i de Gustavo Adolfo de Suècia varen significar la frustració de les esperances dels exiliats de Bohèmia en un canvi de situació a Europa central. Comenius, que actuava a Lissa a l'Acadèmia de la Unió de Germans Txecs, va passar d'escriure obres per al públic txec a fer escrits per a tots els antihabsburg, el *corpus evangelicorum*. Estant encara a la seva pàtria, va arribar a les seves mans un manual d'idiomes editat en llatí a Salamanca, al l'any 1611, amb el títol de *lanua linguarum*, dels germans Bate. A 1617 la *lanua*, manual original del llatí i l'espanyol, fou completada i publicada a Londres, servint així d'impuls a Comenius per concebre una nova idea, una estructu-

ra enciclopèdica lingüística que es basava en la comparació de l'idioma matern amb el llatí. Contra el verbalisme escolàstic ja s'havien manifestat en el segle XVI els humanistes, addictes al realisme pedagògic. Dividia el material lingüístic en paràgrafs més voluminosos, per exemple el primer manual de traducció espanyol-txec, el diccionari anomenat *Hexaglosson* publicat a mitjans del segle XVI, a Basilea per Zikmund Hruby de Jelení. La *lanua* de Comenius que aprofitava el llegat de l'humanisme tant catòlic com protestant va superar als seus antecessors intentant crear un sistema del saber unit amb la vida pràctica sota la divisa de la pansofia. La *lanua* de Comenius ben aviat va fer cèlebre el seu autor, arribant a ser probablement -juntament amb la Bíblia- el llibre més editat en el segle XVII.

La *lanua* de Comenius va passar a ser el *best seller* pedagògic del segle XVII. El renom del seu autor va augmentar encara a través de la pansofia, doctrina que es proposava de reunir tot el saber humà. La pansofia continuava el llegat de l'humanisme, tant catòlic com protestant. Comenius coneixia l'obra d'Erasmus Roterodamensis, de Malenchton, Ramusio, Sturm, però també de Francis Bacon i Herbert de Cerbury, i, per descomptat, de Vives, Campanella i Llull.

El cas de Llull mereix una atenció especial. Aquest català va ser, segons mostren les seves obres conservades a les biblioteques de Bohèmia, l'autor predilecte durant varies èpoques. Hem d'apuntar que el seu país d'origen, Catalunya i Aragó, gaudien d'una posició privilegiada

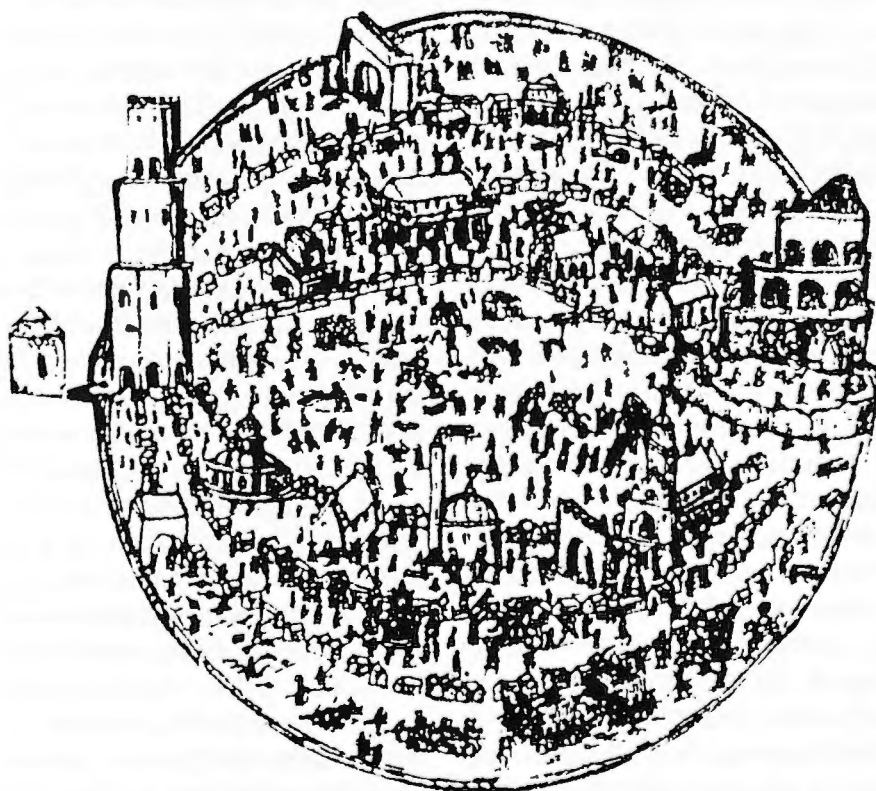
en la història de les relacions entre la Península Ibèrica i l'Europa central. Les dues regions eren travessades regularment pels pelegrins que anaven a Santiago de Compostela, i també pels que anaven a Salamanca. A l'any 1415, alguns dels participants en el concili de Konstanz, encapçalats pel cavaller morau Enric de Kravare aprofitaren l'oportunitat i, via Barcelona, varen emprendre el viatge cap al Sud per veure el Regne de Granada. Entorn de l'any 1465 es va estendre una salvaguarda en català a un altre grup de nobles de Bohèmia, els membres de la missió del rei Jordi, encapçalada pel seu cunyat Leo de Rozmítal. Aquest text, el més antic redactat en algun dels idiomes ibèrics, fou publicat com a

annex al llibre de viatge redactat en llatí per un dels participants de la missió. La costa catalana apareix esmentada en el còdex de relacions sobre viatges de descobriment, conegut com el *Codex Bratislaviensis*, i el rei Ferran d'Aragó apareix en la literatura txeca del segle XVII com a model de sobirà perfecte. Cap a finals del mateix segle, en els països txecs hi havia un considerable nombre de catalans. El català Guillem de San Clemente fou admirador del mencionat Llull; de Catalunya provenia també la família Cardona i el cap de la guàrdia de Rodolf II, Baltassar Marradas i Vique. Després de l'any 1620 vingueren a la Universitat de Praga alguns jesuïtes catalans, provinents majoritàriament de València.

En els països txecs no s'ha entès fins ara la història del culte a Llull, però la seva influència sobre Comenius és indubtable. El filòsof Jan Patocka va avisar d'ella ja a l'any 1958 tot dient que "la idea d'*alphabetarum* que apareix a Ramon Llull resultava en certa manera enriquida a l'obra de Comenius, procés que culmina posteriorment en el pensament de Leibnitz en la seva concepció de *characteristica universalis* que des de Descartes fins al nostre Bolzano, la lògica moderna i la teoria de la cognició no deixa de trobar-se en el primer pla de l'interès d'un gran corrent del pensament modern".

Comenius i la crisi d'Espanya

A 1640 Comenius, que es trobava a Lissa, tractava sobre el seu viatge a l'Oest d'Anglaterra on la seva pansofia va trobar ressò entre els membres intel·lectuals de l'oposició units entorn de Samuel Hartlib. Era un grup de persones de l'oposició parlamentària dels anys 20, membres en la majoria dels casos del partit bohemi o palatí, de forta orientació antiespanyola. A l'època en què Carles I regnava sense el parlament, els membres d'aquesta oposició donaven suport als seus correligionaris protestants a través de col·lectes financeres i subsidis que enviava al continent l'església dels valons de Londres. O sigui que Comenius s'interessava principalment per Anglaterra i els Països Baixos, en certa manera a través de França, on l'ambient entorn de Richelieu demostrava el seu interès per la pansofia i la reforma de l'ensenyança. En els

"The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart" (Manuscript, 1623)

anys 1641-42,
a Anglaterra Co-
menius se
n'adonà que

l'esforç per la reforma de l'ensenyança i de les escoles forma part dels esforços per la reforma social, convertint-se d'aquesta manera en una arma política. Els resultats de la seva estada anglesa varen ser molt valuosos -fou allà on tingué la idea de redactar el *Consell general per al millorament de les coses humanes*, d'allà data l'inici de la seva *Via de la llum* amb la proposta de l'organització internacional del treball científic; allà es va inspirar per la seva obra més extensa *El mètode d'idiomes novíssim*. No es tracta d'un simple resum de definicions de com ensenyar el llatí (els principis pedagògics universals els va resumir Comenius en el capítol *La didàctica analítica*), sinó també d'una aplicació de tals principis a l'ensenyança de la llengua materna, de reflexions sobre el caràcter dels idiomes en general, i també de les condicions per a crear una llengua universal. Dignes d'atenció resulten també les reflexions sobre les llengües natives d'Amèrica basades en l'obra de José de Acosta i de La Casas. Resulta interessant que probablement de la mateixa època prové el manuscrit de la biblioteca universitària de Praga sobre la *Lengua general de los indios*. La comparació entre la riquesa ideològica de Comenius i l'evolució del pensament en la seva pàtria, de la qual s'allunyava cada vegada més, amb els escrits de Valeriano Magna, però principalment de Caramuel de Lobkowitz (un mig espanyol) i de l'espanyol Rodrigo de Arria-

"Let everything ensue by itself, let violence be remote from things", principi fonamental de Komensky per a l'educació dels joves.

ga, tal com ho demostren els estudis de Sousedík, obrin encara grans possibilitats d'investigació. També mereix mencionar-se que, segons els inventaris de les biblioteques dels col·legis jesuïtes confeccionats a l'any 1767 i següents, varen comprendre les biblioteques dels col·legis de Lima i Mèxic, al costat dels manuals d'idiomes de Comenius, també una edició francesa del seu *Methodus linguarum novissima*.

Inter arma silent musae òbviament no val en qualsevol circumstància. Tampoc val en el cas de Comenius i de molts de contemporanis seus que tenien els mateixos objectius encara que vivien en diferents països que, per una part, pertanyien al *Corpus evangelicorum* de Comenius i, per altra, al camp dels Habsburg. Els documents bèl·lics els poden investigar detinguda-

ment fins el moment present a través de les cancelleries de guerra (de Buquoy, Collalto, Verdugo, Wallenstein, Schwarzenberg i Piccolomini), però no podem dir el mateix sobre el desenvolupament del pensament europeu. A més, el *Corpus evangelicorum* de Comenius va començar a desaparèixer a partir de 1635. Pel febrer es varen separar d'ell les Províncies Unides que varen concertar amb Espanya una pau separatista. Comenius no va comentar aquest fet i, encara que durant la seva estada a Elblag, Lissa i Sárospatak concedia una gran atenció als esdeveniments polítics, les seves informacions sobre la crisi de la monarquia espanyola i sobre la resistència dels portuguesos i catalans no sobrepassava el nivell general. La destrucció de la seu la Unió de Germans a Lissa, a 1956, va fer que Comenius es dirigís a

Amsterdam, lloc on podia conèixer més coses sobre el que passava en el món, millor que en les petites ciutats de l'Europa central i oriental.

Comènius a Amsterdam, centre del món

Després d'arribar a Amsterdam, Comenius, amb el suport financer de la família De Geer, es va dedicar a una activa labor d'escriptor, editor i organitzador. Tractava d'aconseguir suport per a la Unió, escrivia i editava escrits religiosos, treballava sobre el mai acabat *Consell general per al millorament de les coses humanes* i simultàniament amb el resum txec del mateix, tal com ho demostra el seu material de treball conegut com *Camores Eliae*. A tots aquests escrits s'hi manifestava molt d'esforç polític al qual havien de servir també les visions del millor futur incloses en les profecies i revelacions. En cap dels aspectes de la seva activitat Comenius no passava per alt el Nou Món -les grans esperances les posava en la resistència dels mexicans que aviat s'havien de lliberar del jou espanyol i el seu *Consejo general*, o al menys una crida al mateix, el pensava enviar als nord-americans en la llengua dels astèques i als sudamericans en la dels inques.

En el darrer decenni de la seva vida, Comenius manifestava les seves simpaties per la república neerlandesa dels armians tot esforçant-se per aconseguir el seu suport mitjançant els atacs polèmics contra els Frates Poloni, germans polacs o antitrinitaris, socinians els racionalisme dels quals l'atreia des de jove. Només d'aquesta manera

ens explicam per què sempre els tornava criticar. Dins el marc de la lluita contra el sicinià Zwicker, va editar l'obra del conterrani de Llull, Raymundo de Sabunde, intitulat *Occ..... fidei* (en original *Theologia naturalis*) dedicada a l'etern tema de la fe i la raó. Comenius argumentava amb els judicis de Sabunde sobre el que és natural de la teologia, compartint el seu antropocentrisme i la fe amb la importància de la natura. Els seus llibres els estudiava en els anys 1660-1671, època en què es difonia arreu del món el seu segon èxit pedagògic, *Orbis Pictus*. Aquest fouth popular que 150 anys més tard l'americanista alemany Humbolt encara el recomanava als seus amics a La Veneçuela lliure per introduir-lo com a manual del llatí. D'aquesta manera l'obra de Comenius, *Nocions elementals de la indústria humana* fou aprofitada en la seva forma hispano-llatina fins a finals del segle XIX. De manera semblant, mitjançant un altre admirador, el filòsof alemany Krause, a finals de segle, Comenius va entrar en la consciència d'una part dels mestres espanyols i, particularment, catalans. La pedagogia "barroca" de Comenius, amb la seva mescla d'idees de l'humanisme, de símbols manieristes i de l'entusiasme barroc, va trobar en la nostra època dos admiradors espanyols: el Pare Batllori i el Professor José Antonio Mara-vall.

L'obra d'ambdós personatges conclou el meu breu resum sobre l'estat actual de problemes, nocions i desiderates que es refereixen a la relació del llegat de Comenius amb el món i la cultura hispano-americans. Cas que aquest informe servís

d'impuls a la discussió, seria senyal que havia estat comprés com a programa de la següent col·laboració entre dues regions geogràficament allunyades una de l'altra, però entrecreuades mútuament per centenars de llaços coneguts i desconeguts fins ara □

Historiador.

Praga, octubre 1992.

(Traducció: J. M. Mas)